

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**Актуальні проблеми
вітчизняної та всесвітньої
історії**

Наукові записки РДГУ

Випуск 25

Рівне
Видавець О. Зень
2014

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 25. – Рівне: О. Зень, 2014. – 320 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:

Постоловський Руслан, кандидат історичних наук, професор, член-кореспондент Міжнародної слов'янської академії наук (м. Рівне).

Заступник головного редактора:

Шелюк Людмила, кандидат історичних наук, професор (м. Рівне).

Відповідальний редактор:

Шеретюк Валерій, кандидат історичних наук, доцент (м. Рівне).

Члени редколегії:

Жилюк Сергій, доктор історичних наук, професор (м. Острог).

Киридон Алла, доктор історичних наук, професор (м. Київ).

Степанков Валерій, доктор історичних наук, професор (м. Кам'янець-Подільський).

Стоколос Надія, доктор історичних наук, професор (м. Рівне).

Троян Сергій, доктор історичних наук, професор (м. Київ).

Фісанов Володимир, доктор історичних наук, професор (м. Чернівці).

Чухліб Тарас, доктор історичних наук (м. Київ).

Швецова-Водка Галина, доктор історичних наук, професор (м. Рівне).

Шугаєва Людмила, доктор філософських наук, професор (м. Рівне).

*Свідоцтво про державну реєстрацію:
Серія КВ № 15857-4329Р від 12 жовтня 2009 р.*

Відповідальність за достовірність і точність наведених фактів, цитат, статистичних даних, власних імен та інших відомостей несуть автори опублікованих матеріалів та їх наукові керівники.

Думки авторів статей з позицією редколегії можуть не співпадати.

Друкується за рішенням Вченої Ради Рівненського державного гуманітарного університету, протокол № 4 від 28 листопада 2014 р.

Згідно постанови президії ВАК України часопис «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (постанова від 17 квітня 2010 р.)

Адреса редакції: 33027, м. Рівне, вул. Остафова 31,
історико-соціологічний факультет РДГУ.
тел. 0-362-22-59-01
isfconf@mail.ru

ТРАГІЧНА ЗАГИБЕЛЬ ЕКЗАРХА АВТОНОМНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ АЛЕКСІЯ (ГРОМАДСЬКОГО)

В публікації здійснено аналіз фактів, причин та мотивів убивства митрополита Автономної православної церкви Алексія (Громадського). На основі аналізу соціально-релігійного становища на українських землях в період німецької окупації зроблено висновки, яка зі сторін релігійного конфлікту була максимально зацікавлена у загибелі екзарха Алексія.

Ключові слова: православ'я, автокефалія, Автономна православна церква, «мельниківці», екзарх України.

Analysis of facts, reasons and motives of the death of Metropolitan and Exarch of Autonomous Orthodox Church Alexis (Gromadskiy) was undertaken in the publication. Conclusions were formulated on the basis of study of social and religious situation in the Ukrainian lands during the German occupation. Motives of Exarch's death were disclosed on the basis of religious conflicts analysis between parties.

Keywords: Orthodoxy, autocephaly, Autonomy Orthodox Church, "melnykivtsi", Exarch of Ukraine.

Про вбивство авторитетного українського ієрарха Алексія (Громадського), екзарха Автономної церкви в Україні, писали багато дослідників, як сучасники тих подій [3, 10, 24], так і світські [7, 9, 13, 26] та конфесійні [19, 27, 29] історики й релігієзнавці. Нещодавно відомі українські науковці професори Д. Веденєєв та О. Лисенко висунули гіпотезу, за якою «поширене в літературі твердження про вбивство владики Алексія бійцями УПА... є помилковим. Митрополит Олексій, як зафіксовано у документах КДБ УРСР, мав необачність виїхати з Почаєва до Луцька автомашиною кременецького гебітскомісара... Його обстріляли радянські партизани...» [9, с. 112]. Як бачимо, з'явилися нові дані стосовно цього випадку, а це вимагає ще раз повернутися до з'ясування обставин вбивства українського екзарха та більш скрупульозного аналізу фактів та джерел по справі.

Соціально-релігійне становище на українських землях того періоду було дуже складним. З літа 1941 р., по мірі просування німецьких військ углиб Радянського Союзу величезна територія УРСР була захоплена, осінню утворено адміністративну одиницю – Рейхскомісаріат «Україна», куди увійшли майже всі українські землі. Православні єпархії були відірвані від вищого церковного керівництва і на серпневому Почаївському соборі абсолютна більшість ієрархів на чолі з Алексієм (Громадським), опираючись на постанови Всеросійського помісного собору 1917-1918 років, проголосили утворення Автономної церкви, екзархом якої, з титулом митрополита, згодом було проголошено Алексія. Пізніше, з подачі митрополита Діонісія (Валедінського) була утворена паралельна церковна структура – «тимчасова Адміністрація Святої Автокефальної Православної Церкви»¹ на чолі з адміністратором Полікарпом (Сікорським). Ці дві інституції знаходились між собою у гострій конфронтації, що вміло для себе використовувала окупаційна влада, фаворизуючи то один, то інший церковний напрям², тим самим розпалюючи конфлікт [22, с. 212-217]. Поєднанню не допомогла навіть спроба ієрархів УАПЦ Мстислава (Скрипника) та Никанора (Абрамовича) підписати з екзархом Алексієм 1942 року об'єднаний «Акт», в силу того, що ні більшість єпископату та духовенства автономного напрямку, ні окупаційна влада його не підтримали, а вже на 1943 рік протистояння досягло свого апогею – предстоятеля «автономістів» було жорстоко вбито.

Фактологія подій, які пов'язані з загибеллю митрополита Алексія наразі в цілому загальновідома. З Почаївської Лаври, де перебував тоді екзарх Алексій, його викликав рейхскомісар в Луцьк. Зранку 7 травня 1943 року Громадський виїхав на машині, яку Кременецький гебітскомісар Міллер надав йому з шофером, у супроводі секретаря прот. Ф. Юркевича і перекладача М. Жихарьова. У митрополита були якісь передчуття, оскільки він радив шоферу їхати іншою дорогою, але шофер його переконав. Через деякий час зателефонували до Кременця і повідомили про вбивство митрополита і супутників поблизу с. Смига. Повідомлялося, що митрополит лежав на узбіччі дороги, з шістьма вогнепальними ранами [27, с. 446-447]. За свідченням одного з бойовиків, коли вбивці підбігли, владику був ще живий, але важко поранений і скоро «стік кров'ю» [14, с. 174].

Відразу після вбивства німецька влада звинуватила в цьому радянських партизан [25, с. 88]. Однак, серед народу з самого початку ходили чутки про те, що це справа рук наближених до «автокефалістів» партизанів УПА.

В 1961 році у м. Чикаго видана книга бойовика УПА Мельника М. Скорупського (курінного «Макса»), який першим розповів у подробицях про те, як їх «боївка», під командуванням «Хріна», розстріляла машину з митрополитом Алексієм [25, с. 85-88]. Важливими є також свідчення ще одного сучасника П. Пісоцького, який підтверджує факт убивства Алексія саме бойовиками УПА (М) під командуванням «Хріна», яка також співпадає з свідченнями Скорупського та М. Данилюка³ майже до подробиць. Хоча він подає й додаткову інформацію, наприклад, як інша група «Крука»⁴ ще й змародерничала, зірвавши золотий хрест з грудей вбитого митрополита, хвалячись цим фактом. А також підтверджує факт, що за митрополичою машиною позаду їхала машина з німецькими солдатами [21, с. 104-106].

Відносно нововідкритих документів з фондів ГДА СБУ професорами Веденєєвим та Лисенком, то після перевірки автором

¹Згодом вона прийме самоназву Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ). Показово, що ця інституція юрисдикційно була залежна від митр. Діонісія і його церковної інституції в Генерал-Губернаторстві, тому незрозуміло на основі чого вона називала себе «автокефальною», адже ні Діонісій, ні Вселенський патріарх не давали свого Томосу про надання автокефалії.

²Професор Н. Стоколос неодноразово наголошує на «фаворизуванні Автономної церкви» з боку окупаційної влади на відміну від УАПЦ [26, с. 382, 387], однак німецькі документи свідчать: «Послаблення Православної Церкви московського напрямку є висхідним пунктом та керівною ідеєю міністерства. У зв'язку з цим з боку міністерства було надано покровительство всім автокефальним напрямкам та устремлінням всередині Православної Церкви» ([15, с. 324]). Хоча, слід вказати, що різні окупаційні відомства по-різному оцінювали «автономістів» та «автокефалістів», наприклад, Рейхскомісаріат «Україна» і особисто Е. Кох дійсно негативно ставилися до УАПЦ саме за їх політиканство, за що і був висланий з Києва М. Скрипник.

³Данилюк М. («Блакитний») був керівником бойових загонів УПА (М), в які входив і загін «Хріна».

⁴«Крук» керівник бойовиків ОУН (Б), один із його загонів під командуванням «Беркута» і натрапив на вже розстріляну машину з убитим митрополитом.

цієї інформації вияснилось, що дійсно у 13-му фонді архіву СБУ є документи, в яких ідеться про особистість митрополита Алексія. В документі зазначено, що 16 вересня 1985 року полковник КДБ УРСР А. В. Гринько надіслав до начальника 10 відділку КДБ полковника Л. А. Макарова запит з проханням перевірити «біографічні відомості на Громадського Алексія...» [11, арк. 112]. Вже через три дні, 19 вересня, начальник 4 відділку І управління КДБ полковник Б. І. Логінов подає довідку: «По справі, арх. № 10147 проходить Громадський Алексій, 1882 р. н., українець, проживав у м. Кременець, митрополит Почаївського собору, ярий націоналіст. У 1943 р. Громадський А. поїхав у м. Луцьк в автомашині Кременецького гебітскомісара і в лісі, біля Смила був смертельно поранений партизанами. Іншими даними на Громадського Алексія не володіємо...» [12, арк. 113]. Проте, вже на перший погляд видно, що інформація, на яку опирався полковник Б. Логінов не достатньо вивірена, не вказується джерело, помітна неточність з назвою населеного пункту (вказано с. Смила, а не Смига). На нашу думку, полковник КДБ не особливо скрупульозно перевіряв дані, просто подав одну з відомих версій. Тому ставитись до даної інформації як до достовірної і остаточної не виявляється можливим. Тим більше, що відомими є свідчення сучасників подій, а також самого учасника вбивства М. Скорупського, у якого не було ані найменшої мотивації подавати неправдиву інформацію, яка ставила його в не зовсім пристойному вигляді. Сам Скорупський пише: «Мені самому було соромно, і я вважав цю акцію за страшну помилку й за великий гріх» [25, с. 86-87]. Та й свідченнями М. Данилюка підтверджуються всі подробиці, він також вказує, що бойовики були «пригнічені», хоча й намагалися «потішати» себе, що загинув ієрарх Автономної Церкви. Засуджувала «Блакитного» і його мама, сам він називає це вбивство «неприємною подією» [14, с. 173-175].

Характерно, що верховне радянське керівництво у донесеннях для внутрішнього користування вказувало на те, що «стосовно духовенства, яке відмовляється допомагати оунівцям в боротьбі проти радянської влади, ОУН застосовує репресивні заходи», а вбивство Громадського «рішенням «революційного трибуналу УПА», за відмову «виконувати завдання УПА про проведення антирадянської роботи» однозначно покладається на українські військові підпільні організації [16, с. 453]. Якщо ж у вбивстві були замішані радянські партизани, навряд чи у внутрішніх повідомленнях цей факт якось замовчувався би.

Дискусійним залишається питання про те, чи вбили митрополита Алексія випадково, чи це навмисний акт. Існує ціла низка різноманітних версій. Немало зарубіжних та вітчизняних вчених вказують на випадковість убивства екзарха [5, 7]. На нашу думку, вбивство було не випадковим, занадто багато там суперечностей. Показово, що відразу після вбивства вірні Автономної церкви були впевнені, що це справа рук бойовиків УПА, озвучувались думки й щодо причетності до організації вбивства і самого П. Сікорського [27, с. 477-478], цю версію підтримують і деякі польські дослідники [2, с. 102-103]. Примітно, що сам митрополит Алексій при житті висловлював думку про свою загибель від рук націоналістів. Збереглися спогади архімандрита Клавдіана (Моденова), який довгий час безпосередньо спілкувався з Громадським. Екзарх запевняв: «Отець архімандрит, голубчик, мене вб'ють українські самостійники», і «як би я не намагався відволікти його від таких думок, – пише архім. Клавдіан, – він залишався непохитним у своєму переконанні» [27, с. 476]. Інші сучасники, опозиційно настроєні до Алексія, також визнають, що він «відчував небезпеку» і будь-що не хотів їхати до Луцька, але його змусили [3, с. 22]. Важливими в цьому контексті є спогади того ж М. Скорупського, який помічає один важливий нюанс, на який, чомусь, мало звертають увагу, він пише, що перед обстрілом один з бойовиків («Макух») сказав: «...Ми вб'ємо якогось попа і повернемося додому» [25, с. 86]. Навряд чи ці слова і реальне вбивство священнослужителя були випадковістю. З огляду на це, гіпотетично можна припустити, що дехто з членів бойової групи міг володіти деякою інформацією щодо вбивства ще перед виходом на завдання.

Є свідчення, що звинувачували УПА у вбивстві Громадського і самі німці [3, с. 23]. Кременецька проницька газета на першій сторінці писала, що митрополит був «обстріляний бандою» [8, с. 1]. Це підтверджує й Данилюк, однак вказує, що вже на другий день по радіо і газетах німці у вбивстві звинувачували «большовицьких партизанів» [14, с. 176].

Описуючи події другої половини 1943 року, професор Н. Стоколос відзначає, що «помітно знизився авторитет АПЦ (Автономної церкви – О.І.). Це було пов'язано з обставинами негативного ставлення її ієрархії до поєднаного процесу, в позитивних результатах якого частина парафіян, особливо інтелігенція, виявляла зацікавленість...». Сюди ж додається й загибель екзарха [26, с. 382]. Дійсно, з 1943 року у міжконфесійному протистоянні між «автономістами» та «автокефалістами» ситуація дещо змінюється на користь останніх. Однак, тут слід вказати на активізацію з 1943 року терору з боку УПА (М та Б), близьких до «автокефалістів» [13, с. 82-83]. Професор М. Шкарорський взагалі розглядає вбивство екзарха саме в контексті цього терору [30, с. 197]. К. Беркгоф також вважає, що тенденція зміни юрисдикції на користь автокефального напрямку відбувалась не стільки «згідно з бажанням більшості православних», скільки «внаслідок тиску з боку Української повстанської армії, лідери якої були вороже налаштовані до автономістів» [6, с. 25]. Ці слова підтверджує й Ю. Мулик-Луцик, який, опираючись на прямі свідчення полковника УНР І. Литвиненка, пише, що по Кременеччині ходили «невідомі молоді люди», які ночами тероризували «автономних» священників, погрожуючи смертю, вимагали переходу «з Церкви нашого ворога Олексія до нашої національної Церкви Полікарпа». За свідченням Литвиненка такі «візити» ставали «щораз частішими», були й «смертельні випадки» [24, с. 531]. Тільки влітку 1943 році на Волині було вбито близько 20-ти «автономних» священників⁵, які не побажали переходити до УАПЦ [1, с. 220].

Так, за свідченням С. Раневського, священника М. Рожковського у с. Малій Мощанці за відмову переходу до ідейних засад УАПЦ сильно побили і «напівмертвого, кинули головою вниз у криницю» [23, с. 9]. Кременецький священник Князевський згадує про випадки прямої екзекуції представниками УПА священників-«автономістів» за небажання переходу на бік УАПЦ, а також пряму участь у них священників-«автокефалістів» [28, арк. 4-5]. І. Литвиненко навіть отримав завдання вмовити митрополита Сікорського «ізолюватися від тих націоналістично-політичних рухів, які могли б проголошувати себе «полікарпівцями» і під таким знаком «воювати» з церковними противниками владики Полікарпа» [24, с. 531].

Протирічать позиції професора Н. Стоколос, а точніше, показують, що ситуація була не настільки однозначною, також і свідчення священника М. Моліса, що безпосередньо спілкувався з учасниками подій. Він зазначає: «Вбивство митрополита Олексія, а потім архієпископа Мануїла та авторитетних заслужених священників дещо розкрило очі рядовим парафіянам на істинний стан справ у Церкві. Усі монастирі Волинсько-Кременецької єпархії⁶, як Хрестовоздвиженський, непохитно стояли в орієнтації Автономної канонічної церкви... Почав рости авторитет останньої. Щоправда, люди, налякані набігами, пожежами, вербуванням фашистами молоді для роботи в Німеччині, часто боялись ходити до церкви, а священники боялись вести службу, бо німці часто оточували храми, насильно забирали людей, а іноді просто розстрілювали» [19, с. 31]. Митрополит Феодосій також, опираючись на свідчення очевидців тих подій, пише: «Популярність Автономної Церкви і вбитого митрополита – її глави – зросла, а відносно цьому рости, популярність Полікарпа (Сікорського) та всієї УАПЦ знизилась. Автор цих рядків пам'ятає, як у духовних колах на Волині після смерті митрополита Алексія (Громадського), главу УАПЦ Полікарпа (Сікорського) називали прямо вбивцею, політиканом з закривавленими руками» [27, с. 478]. А. Волинський, ідейний противник Алексія, також вважає, що «вірніше за все він убитий поповичами націоналістами...» [10, арк. 30].

В. Гордієнко намагається розв'язати дилему мотивації вбивства шляхом постановки логічного запитання: кому це вбивство було вигідним? Вчений вважає, що не було вигоди ні Сікорському, оскільки вбивство не посилювало позиції УАПЦ, ні бойовикам УПА, яким ні до чого було возведення ореолу мучениці навколо Автономної церкви. Однак, на нашу думку, можна припустити, що у цьому вбивстві могли бути зацікавлені окремі ієрархи-«автокефалісти», як, наприклад, Мстислав (Скрипник), який мав вагомий розходження з Сікорським і був ображений на Громадського за дезавування його підпису під т. зв. «Актом поєднання» 1942 року, або Платон (Артемюк), який тісно співпрацював з націоналістичним підпіллям. Щодо припущення В. Гордієнка про можливу зацікавленість у вбивстві екзарха нацистської влади, то з цим важко не погодитись, тим більше, що відомими є тісні зв'язки «мельниківців» з окремими німецькими відомствами. А якщо додати деякі підозрілі моменти: відсутність охорони при машині

⁵ В. І. Петрушко, з посиланнями на Держархів Російської Федерації (– Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 31), вказує, що лише в одному з благочинь Волинсько-Ровенської єпархії жертвами терору з боку бандерівців було близько 30-ти священнослужителів [20, с. 210].

⁶ Як стверджує професор М. Шкарорський, опираючись на величезний масив німецьких архівів, з 45-ти монастирів на території рейхскомісаріату лише 2 перейшли до «автокефалістів», і то лише з часів активізації терору у півці 1943 року.

гебітскомісара, яку надано Алексію, підозрілі дзвінки⁷, факт руху вантажівки з німецькими солдатами далеко позаду машини з митрополитом, то ймовірність участі німецьких спецслужб у вбивстві значно підвищується.

Так, єпископ Іосиф (Чернов) у листуванні з патріархом Сергієм (Страгородським) зазначав, що володів інформацією, за якою «Митрополит Алексій – Екзарх убитий агентами гестапо на дорозі з одного в інше місто» [18, с. 232]. А архимандрит Филипп (Морозов) у своїй заяві щодо вбивства митр. Сергія (Воскресенського)⁸ наткав на причетність німецьких функціонерів до вбивства обох ієрархів: «Мета велика і вправно намічена, слід вбити без свідків, приписати вбивство більшовикам і вийде широка і гучна пропаганда... на всю Європу і Америку про нове зр'яство більшовиків, як це частково вийшло в минулому році з убивством митрополита Алексія (Громадського) в Кременці на Волині, який насправді був убитий зовсім не більшовиками, а своїми ж українцями-«полікарпівцями», тобто церковними прихильниками знаменитого гітлерівця-лжемитрополита Українського Полікарпа» [17, с. 134]. Тобто, архимандрит Морозов припускає безпосередній зв'язок між собою одного й іншого вбивств, що може бути пояснене як схема німецьких спецслужб з метою фізичного усунення промосковських екзархів та дискредитації партизан.

Слід сказати й про те, що 2008 року у м. Кременці проводилась ексгумація останків митрополита Алексія, під медичним оглядом кандидата медичних наук, травматолога-ортопеда вищої категорії архимандрита Агапіта (Юркова), яка також пролила деяке світло на особливості смерті українського екзарха. У висновку спеціаліст стверджує: «Владу митрополита спочатку застрелили кількома пострілами, а потім били і різали...» [4].

Отже, можна з упевненістю стверджувати, що гіпотеза професорів Веденєєва та Лисенка не підтверджується за недостатністю фактів. Беззаперечним фактом є те, що митрополит Алексій (Громадський) був убитий бойовиками УПА Мельника, що засвідчує сам учасник убивства та багато інших свідків, які не мали жодної причини обмовляти себе. Враховуючи всі вищенаведені факти та гіпотези, з достатньою ймовірністю можна припустити, що убивство було вигідним нацистській владі, яка, використовуючи можливості спецслужб, могла організувати це вбивство руками українських повстанців «мельниківців». Звичайно, що це лише гіпотеза, яка не має прямих джерел, що повністю її підтверджували, але, враховуючи особливості окупаційного періоду, а також вищезазначені опосередковані дані, вона цілком має право на існування.

Джерела та література

1. Heyer F. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945 / F. Heyer. – Köln-Braunsfeld: Verlagsgesellschaft R. Müller, 1953. – 271 s.
2. Siemaszko E., Siemaszko W. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945: 2 t. / E. Siemaszko, W. Siemaszko. – T. 1. – Warszawa: Wyd-wo “von Borowiecky”, 2000. – 1433 s.
3. А. К. Українська Автономна Православна Церква на Волині та її творець митрополит Олексій. 7. V. 1942. – 7. V. 1962. / А. К. // Літопис Волині. – 1962. – № 62. – С. 18-24.
4. Акт медичного освидетельствования останков, извлеченных из могилы Митрополита Алексия (Громадского), предоставленный архим. Агапитом (Юрковым) // З особистого архіву автора.
5. Армстронг Д. Украинский национализм. Факты и исследования / Пер. с англ. П. Бехтина / Д. Армстронг. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – 368 с.
6. Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації / К. Беркгоф // Укр. іст. журн. – 2005. – № 3. – С. 16-36.
7. Борщевич В. Т. Волинський пом'яник / В. Т. Борщевич. – Рівне: [б. в.], 2004. – 408 с.
8. Вбивство митрополита Алексія // Кременецький вісник. – 1943. – № 38 (180). – 13 трав. – С. 1.
9. Веденєєв Д. В., Лисенко О. С. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.) / Д. В. Веденєєв, О. С. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2012. – № 4. – С. 104-125.
10. Вольський А. И. Вольня и город Кременец. Ч. IV (послешкольный период) // Кременецький краєзнавчий музей. 80816-Архів-888. – Арк. 1-60.
11. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 492. – Арк. 112.
12. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 492. – Арк. 113.
13. Гордієнко В. В. Убивство митрополита Олексія Громадського / В. В. Гордієнко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2007. – № 91/93. – С. 82-84.
14. Данилюк М. Повстанський записник / М. Данилюк. – Нью-Йорк-Джерсі Сіті: Вид-во «Свобода», 1968. – 287 с.
15. Докладная записка отдела культурной политики РМО рейхсминистру А. Розенбергу о церковной политике в рейхскомиссариате «Украина» (Берлин, 20 апреля 1943 г.) // Шкаровский М. В. Политика Третьего Рейха по отношению к Русской Православной Церкви в свете архивных материалов 1935–1945 гг. (Сборник документов) / М. В. Шкаровский. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 2003. – С. 324-330.
16. Донесение Л. П. Берии И. В. Сталину, В. М. Молотову, Г. М. Маленкову, Н. С. Хрущеву о ходе борьбы с оуновскими вооруженными формированиями в западных областях Украины с 15 по 30 ноября 1944 г. // Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. / Под ред. А. Н. Артизова. – Т. 2: 1944-1945. – М.: РОССПЭН, 2012. – С. 451-453.
17. Заявление архимандрита Филиппа (Морозова) по делу об убийстве экзарха Литвы... // Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны. Сборник документов / Сост. О. Ю. Васильева и др. – М.: Изд-во Крутицкого подворья, 2009. – С. 127-136.
18. Іосиф (Чернов), єп. Письма к патриарху Сергию (Страгородскому) / єпископ Іосиф (Чернов) // Церковь и время. – 2009. – № 4. – С. 226-234.
19. Моліс М., прот. 900-ліття православ'я на Дубенщині / протоієрей М. Моліс. – Дубно: [б. в.], 2000. – 126 с.
20. Петрушко В. И. О попытках создания Киевского патриархата украинскими униатами и раскольниками-автокефалистами в XX веке / В. И. Петрушко. – М.: ПСТГУ, 2008. – 408 с.
21. Пісоцький П. Початки роздору підпільної боротьби на Волині. Спогади учасника боротьби про трагічні події на Волині 1941-1944 рр. / П. Пісоцький. – Тернопіль: ЛІЛЕЯ, 2001. – 176 с.
22. Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в XX веке / Д. В. Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – 511 с.
23. [Раневський С.] Українська автокефальна церква. Історичний нарис про церковний розкол на Україні / [С. Раневський]. – Почаїв: Св.-Успенська Почаївська Лавра, 1995. – 21 с.
24. Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді: У 5 тт. / С. Савчук, Ю. Мулик-Луцик. – Т. I: Київська церковна традиція українців Канади. – Вінніпег: Екклесія, 1984. – 616 с.
25. Скорупський М. А. Туди, де бій за волю: (Спогади Курінного УПА Максима Скорупського-Макса) / М. А. Скорупський. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1992. – 351 с.
26. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / Н. Г. Стоколос. – Рівне: Ліста М, 2003. – 480 с.
27. Феодосій (Процюк), митр. Обособленческие движения в Православной Церкви на Украине (1917-1943) / митрополит Феодосій (Процюк). – М.: Изд-во Крутицкого подворья, 2004. – 630 с.
28. Центральний державний архівгромадських об'єднань України – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3852. – Арк. 4-5.
29. Цыпин В., прот. История Русской Православной Церкви: Синаодальный и новейший периоды / протоиерей В. Цыпин / 3-е изд., испр. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2007. – 816 с.
30. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь в XX веке / М. В. Шкаровский. – М.: Вече, Лепта, 2010. – 480 с.

⁷Як згадують працівники Кременецької консисторії, до них неодноразово дзвонили і перепитували українською мовою «Чи вже виїхали?» [13].

⁸Екзарх Прибалтики митрополит Сергій (Воскресенський) був убитий через рік після вбивства Громадського майже при таких самих обставинах від рук латишських націоналістів. Характерно, що як і у ситуації з екзархом Алексієм у вбивстві німцями були звинувачені «більшовицькі партизани».